

**„VZDUCH K BOHU DYCHTÍCÍ“
ROZPRAVA O (300) NEPÍŠŇOVÝCH LIDOVÝCH
NÁBOŽENSKÝCH RUKOPISECH Z 18.–19. STOLETÍ***

ZDENĚK R. NEŠPOR

“Air Longing for God.” Essay on (300 examples of) Popular Religious Handwritten Material from the 18th and 19th Centuries

Abstract: The paper quantitatively analyses a sample of 300 Czech prayer books and other popular religious handwritten material (not including songbooks) from the 18th and 19th centuries. The author maintains that most of the material consisted of (partial) transcriptions of popular printed books and their widespread popularity was influenced by the growth of literacy and the individualization of piety. Their use was by no means limited to the milieu of the secret non-Catholics which were proscribed until 1781; indeed the majority of Catholic writings were not fully orthodox. The character and decoration of the writings in question were not directly related to the confessional nature of their originators and/or users; in fact the general rules of early modern popular culture played a much more important role and in many cases it is difficult to determine whether the source is catholic, protestant or sectarian. Prayer books fully reflected official forms of religion relatively late i.e. from the turn of the 18th and 19th centuries as a result of church domination over popular piety. However, even at this time the process did not result in absolutes: religious writings substituted the non-existence of baroque literature the printing of which was prohibited by the enlightened censorship prevalent at the time. Only a change in religious forms and new opportunities for the printing of pre-enlightenment books in the mid-19th century led to a decline in handwritten prayer books.

Key words: Popular Religion, Bohemia, 18th and 19th centuries, Prayer books, Religious handwritten material, Baroque, Secret non-Catholicism

Úvod

Před více než sto lety psala M. Matějková, že „nejzajímavější a nejdůležitější plody lidového písemnictví jsou ... psané a ozdobené modlitební knížky, a to proto, že se vyskytují – bohudíky – ještě v množství, které dovoluje již rozsáhlejší bádá-

ní ... a dále proto, že jsou výhradně výrobkem lidu československého a nevyskytují se v tomto tvaru nikde v sousedních zemích“ (Matějková 1895: 242).¹ Přes hojně zastoupení lidových náboženských rukopisů² raného novověku a 19. století v českých muzeích, knihovnách i archívech nicméně tyto prameny stále ještě nepatří mezi nejstudovanější, pravdou je spíše pravý opak (Horský – Nešpor 2005: 68–70). Jako by od Národopisné výstavy v roce 1895, kde se řada z nich pečl K. Adámka a dalších regionálních historiků objevila, přestaly uchvacovat badatelskou pozornost, snad s výjimkou zřetelně heterodoxních textů nebo vzhledem k jistému zájmu folkloristů o zpěvníky a texty písní.³ Tento nezájem je o to paradoxnější, že právě tyto prameny potvrzují tradičně zažitou představu o relativně vysoké gramotnosti české populace raného novověku, respektive o její schopnosti číst (Písmo a další náboženská literatura), popřípadě i vytvářet tuto literaturu, která bývá dávana do souvislosti s přetrvávajícím tajným nekatolictvím nebo alespoň s heterodoxními inklinacemi venkovského obyvatelstva (např. Ducreux 1994a).

Důvodů očividného badatelského nezájmu o rozsáhlý korpus lidových náboženských rukopisů je hned několik, přičemž souvisí s obecnějšími vývojovými tendencemi českého dějepisce, etnografie a příbuzných disciplín (srov. Nešpor 2005). Uplatnil se zde malý zájem starší historiografie o lidové vrstvy, tradičně spoje zastoupené v jiných typech pramenů, stejně jako malý odstup od tohoto období a jeho „upadlé“ religiozity. U některých historiků, včetně literárních historiků, dlouho převažoval odsudek „pověrečných“ praktik a záznamů, stejně jako despekt intelektuálů z lidových náboženských forem, a priori považovaných za triviální a nezajímavé. Zájem o lidové modlitební knížky a další rukopisy byl vykazován do hájemitví rodičího se národopisu nebo regionálního bádání, i v těchto případech se však obvykle omezoval na ne zcela pravověrné „perličky“ (např. Houdek 1892; Jirásek 1931; Kameníček 1893), zatímco většina památek zůstala nestudována, protože šlo o „pouhé“ opisy tištěných děl určených lidovým vrstvám. Z téhož důvodu lidové rukopisy nezaujaly ani „objevitele českého baroka“ typu V. Bítnara, J. Vašici či Z. Kalisty, zatímco F. Kutnar se při studiu lidového náboženského myšlení později obrátil k marginálním sektátům (1948), podobně jako později M. Machovec. Tomuto nezájmu ostatně vděčíme za to, že modlitební knížky a podobné prameny dlouhou dobu „propadaly“ síti muzeí, knihoven a archivů, v nichž začaly být hojněji sbírány až později, takže se z nich zachovala jen část – jak velká, není dnes možné určit. J. Poš, který měl v ruce cca šest set rukopisných modlitebních knížek, soudí, že by jich mohlo být zachováno kolem dvou až tří tisíc (Poš 1993: 266), což je podle mého názoru příliš opatrné – toto číslo může docela dobře vystihovat veřejné sbírky, nejméně další tisícovka je nicméně jisté v soukromých rukách a příležitostně se dokonce objevují v antikvariátech.

Mezi etnografy a regionálními historiky se sice výjimečně objevovali zájemci o studium modlitebních knížek, šlo však spíše o výjimky potvrzující pravidlo. V tomto kontextu se sluší zmínit především hlineckého advokáta K. V. Adámka, syna K. Adámka, který shromáždil rozsáhlou sbírku modlitebních knížek⁴ a provedl také jejich první popis pokud jde o způsob zdobení, výtvarné provedení a kaligrafii (Adámek 1900–1910, I: 109–126, II/5: 148–178). Díky svému regionalistickým znalostem a kontaktům Adámek určil sedm výrazných tvůrců (opisovačů a ilustrátorů) modlitebních knih z východních Čech, což po něm bez dalších úprav přejali i jiní autoři podávající především deskripci výtvarného provedení (Matějka 1894; Modlitby lidové 1893, 1903; Zíbrt 1905, 1911). Z tohoto důvodu (i když nejen pro něj) nelze přijmout tvrzení současné moravské etnografie, že badatelé konce 19. století modlitební knížky považovali za „lidové“, tj. nikoli za individuální tvorbu, a rozhodně nelze souhlasit ani se závěrem, že „pro národopis je iluminace [v nich obsažená, resp. tyto prameny jako celek] přínosná jen v omezené míře, pokud zobrazuje lidový oděv nebo lidové hudební nástroje“ (Vlastivěda moravská 2000: 239). Zatímco první národopisce na modlitebních knížkách kromě již uváděných heterodoxií zaujaly hlavně ilustrace a výtvarné provedení a obsah blahovoleně pomíjeli jako opsané, katolický badatel K. Procházka sice byl v tomto směru otevřenější, ale zvolil ve vědě obtížně akceptovatelné hledisko: podle jeho názoru „nejkrásnější a nejvýznamnější modlitby jsou ony vzaté ze znění Písma sv. a modlitby církevní, schválené vrchností duchovní“ (1910: 54–63, 99–105, zde 54). Toto stanovisko plně odpovídalo dobovému katolickému (kněžskému) myšlení, Procházkovou zásluhou se však našťástí zachoval i výjimz se církevní aprobace nedostalo a dostat ani nemohlo.⁵

Nástup marxistického dějepisce na obecném nezájmu o lidové náboženské rukopisy málo změnil; náboženské písemné prameny lidové provenience sice byly hojněji ukládány do příslušných konzervačních institucí,⁶ jejich studium však příliš nepokročilo. Kromě petrifikace některých již uvedených skutečností byla na vině především právě jejich religiozita, jež se příliš nehodila do marxistického obrazu lidových vrstev a jejich historického třídního boje. Jediným badatelem, který se vážněji pustil do rozboru těchto pramenů, byl Antonín Robek (zejm. 1974: 127–130), kromě dogmatického marxismu však jeho dílo ničím zvláštním nevyniklo. Některé jeho soudy jsou navíc na pováženou, protože například religijní funkci modlitebních knížek příliš zjednodušeně odvozoval od názvů některých z nich, nebekličů, nebo naopak z (heterodoxních) prorocství a tzv. listů z nebeslaných. Nemohlo-li jít o výraz třídního boje utlačených vrstev, což byla Robkova interpretace,⁷ byly námi sledované prameny paušálně přehlíženy jako důsledek sociálně petrifikačního působení religiozity, manifestovaný pros-

tým opisováním „shora“ přicházejících textů a tudíž *de facto* nezajímavým. Robek však naneštěstí negativně zasahuje i do současného studia tohoto fenoménu, protože zadržuje velké množství pramenů před rokem 1989 nelegálně zapůjčených z řady muzeí.⁸ Dalším aspektem dlouhodobé dominance marxistické etnografie, jež v řadě ohledů pouze petrifikovala starší obrozenské a nacionalistické představy, jen je doplnila větším zájmem o rigidně vykládaný „lid“ a jeho kulturu, byla představa o dlouhodobé stálosti řady lidově-náboženských struktur. Jako by vždy alespoň částečně odrážely idealizovanou předkřesťanskou minulost pouze překrytý náterem „shora vnučené“ víry (Robek 1990); takže pramálo záleželo na tradicním národopiscům „z náboženství vesničanů ... připadaly zajímavé [jen] předkřesťanské zvyky a pověry“ a navíc „velmi často rezignovali na teoretickou práci. Byli spíše popisní, empiričtí, zaměřeni na dílčí témata“ (Uherék 2007: 199, 200). Něco z této charakteristiky bohužel v české etnologii přetrvává dodnes,¹⁰ i když třeba *à rebours*.

Marxistický odpor vůči všemu náboženskému, popřípadě opatrný nezájem ne-ideologizujících badatelů o „problémové“ téma byl leckdy nahrazen stejně prvoplánovou a nepřítis hlubokou adorací. Pokud se poli našeho zájmu spíše vyhnula, bylo to způsobeno hlavně tím, že ani dnes nezačalo být hojněji vzdělávaný. Nejobsáhleji se mu věnoval J. Poš, který v již zmiňované studii podal základní charakteristiku tohoto typu pramenů, především pokud jde o rozšíření, obsah, tituly a výzdobu (Poš 1993). Vycházel přitom sice z šesti set rukopisů modlitebních knih, nepokusil se je však systematicky zpracovat, pouze podal základní – v některých případech poněkud impresionistický – popis; jeho práce publikovaná v *Českém lidu* však přesto představuje nejlepší informaci o tomto významném fenoménu; na následujících stránkách se jí pokusíme v určitějším smyslu doplnit. Naproti tomu studie M. Holubové, též silně impresionisticky pojatá, vcelku jen opakuje a shrnuje zjištění starší literatury, včetně některých nepřesností (Holubová 2001a). S výjimkou prolegomenálních úvah autora těchto řádků (Horský – Nešpor 2005: 68–82; Nešpor 2006a: 145–154, 396–410) tak došed prakticky neexistují pokusy studovat prostřednictvím náboženských rukopisů (v širokém smyslu) lidovou religiozitu, ani větší zájem o tato díla. Soudíme, že je to škoda, poněvadž nejen „vzduch dychtí k Bohu“, ale i jeho zápis volá po analýze, dříve než se rozpadne v prach či jej někdo zcizí do osobní sbírky, eventuálně pro antikvární prodej. Signifikantní nezájem dřívějších badatelských generací, stejně jako partikulární zájmy a odborné školení autora ovšem vedou k tomu, že se na následujících řádcích zaměříme jen na některé aspekty bohatého souboru pramenů, zatímco další ponecháme budoucím zájemcům.

Vzorek

Vzhledem k výše uvedeným obtížím samozřejmě neznáme celý soubor lidových náboženských rukopisů z období raného novověku a 19. století, z nichž se mnohé nezachovaly a další dosud jsou v soukromém držení; i kdybychom jej ale znali, nebylo by v silách jediného badatele tento soubor zpracovat. Proto je třeba postupovat výběrovou metodou v naději, že zvolený vzorek bude alespoň z části reprezentativní vzhledem k celku a současně umožní kvantitativní analýzu. Reprezentativitu přitom zajišťuje (1) výběr konzervačních institucí různého typu a z různých oblastí, (2) zpracování pokud možno všech pramenů ve fondech těchto institucí a (3) relativní rozsah vzorku. Ještě než se k jednotlivým bodům dostaneme podrobněji, je dále třeba předeslat, co vlastně bylo vybíráno a proč.

Z hlediska našeho zájmu o lidovou religiozitu za její prameny považujeme všechny rukopisy, které byly v přímém užívání neprivelegovaných vrstev, především na venkově. Nezáleží tedy na tom, šlo-li (spíše výjimečně) o vlastní lidovou tvorbu, nebo (častěji) o opisy, popřípadě selektivní či upravované opisy „vyšších“ náboženských děl nebo jejich pololidových popularizací. I tyto prameny totiž vypovídají o lidovém náboženství, i když z rozhodně ne takovém, jaké chtěl vidět „pagano-idealizující“ národopis. Alespoň v období, které sledujeme, lidové křesťanství zcela jistě nebylo nějakým povrchním „náterem“, nýbrž tvořilo samu podstatu lidové víry, aniž to znamenalo, že muselo být v absolutním souladu se svými „oficiálními“ formami (srov. např. Horák 1946: 82; Moudrý 1942). Půjde nám dále o explicitně náboženské spisy nebo takové, které pro (z dnešního pohledu) nenáboženské zájmy užívaly náboženské a magické formy či postupy. Jinak řečeno, zaklínací a magické příručky, léčitelské rukopisy a podobně nás budou zajímat jen dotud, dokud byly zároveň explicitně náboženskými, zatímco většinu herbářů, kuchařek, léčitelských či péstitelských příruček ponecháme stranou. Podobně vynecháme další profánní rukopisy typu kronik a rodinných záznamů, protože i když se jejich prostřednictvím raně novověká religiozita projevovovala, dělo se tak spíše implicitně, a především tyto knihy nebyly akty vnímány jako náboženské (srov. Mlynářková 2001; Nešpor 2006a: 400–410). Do vzorku samozřejmě nebudeme zahrnut ani opačný extrém, „farašská a kostelní“ produkce, tedy opisy „vysoké“ náboženské literatury z pera duchovních, jejich přípravy na bohoslužby, agendy, statuta náboženských bratřstev apod.¹¹ Pokud jde o typy lidových rukopisů, budou vynechány i velmi hojně kancionály a další záznamy písní, veršovaných prorocství a podobně, neobsahovaly-li zároveň nepišnovou složku; toto vymezení je ovšem jen pracovní, protože právě religiozita píšňových pramenů a jejímu srovnání s modlitebními knížkami se chceme věnovat v nějaké budoucí práci. Konečně posledním výběrovým kritériem bude jazyk. V následujícím rozboru se zaměříme pouze na česky psané rukopisy, protože jejich základní

rozdíly od německojazyčných už byly tematizovány (Horský – Nešpor 2005: 69) a druhé uvedené by si zasloužily samostatnou systematickou pozornost. Naprosto převažujícím typem zkoumaných lidově náboženských rukopisů přitom samozřejmě budou modlitební knížky, eventuálně kombinované se zpěvníky nebo sborníky náboženských úvah. V menší míře vzorek bude obsahovat lidové episy teologických pojednání, hagiografii, některé astrologické a magické příručky, proroctví a podobně, což zároveň umožňuje odhadnout podíl modlitebních knížek v rámci nepišňových lidových náboženských rukopisů.

(Ad 1) Do vzorku byly pojety dostupné prameny z následujících archivů, muzeí a knihoven:¹²

Knihovna Evangelické teologické fakulty UK Praha (4 ks)

Městské muzeum Skuteč (27 ks)

Městské muzeum a galerie Hlinsko (26 ks)

Městské muzeum a galerie Polička (15 ks)

Národní archiv Praha, Rodinný fond Adámků z Hlinska, kt. 126, 127, 128 (58 ks)

Památík národního písemnictví Praha (24 ks)

Polabské muzeum Poděbrady (54 ks)

Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů Praha (17 ks)

Ústřední archiv ČCE Praha (75 ks)

Výběr institucí přitom záměrně nepokrýval celé české území a nebyl libovolný. Důvodem byla snaha pokrýt jak katolické, tak (do vydání tolerančního patentu tajně) nekatolické obyvatelstvo, protože druhé uvedené by se při svém (malém) relativním zastoupení zcela ztratilo v záplavě katolických rukopisů, jistě k nelibosti těch badatelů, kteří písmácké charakteristiky přisuzují hlavně nekatolikům či později protestantům. Neznamená to ovšem, že by rukopisy z protestantských institucí (ETF UK a ÚA ČCE) nutně byly protestantské, ať už jakéhokoliv vyznání, podobně jako rukopisy v pražských institucích rozhodně nemůžeme lokalizovat pouze do Prahy a jejího okolí, nýbrž pocházejí vlastně z celého území Čech (popř. i z Moravy).¹³ Vzorek nicméně „nadprezentuje“ nekatolickou/protestantskou literaturu vzhledem k relativnímu zastoupení protestantů v české společnosti, respektive těch, již se k protestantským vyznáním přihlásili po vydání tolerančního patentu, a oblast středních a východních Čech (kde opět byl vyšší podíl nekatolíků než jinde, byť i zde tvořili pouhou minoritu). Nelze z něj tedy dělat přímé závěry pokud jde o poměr katolických a nekatolických rukopisů. Je ale možné udělat závěr nepřímý: budou-li i v takto konstruovaném vzorku nekatolické rukopisy v menšině, tím méně by jich bylo v celočeském souboru.¹⁴

(Ad 2) Obecnou reprezentativitu naopak zajišťuje neuplatňování dalších výběrových kritérií s výjimkou těch, která určují celý soubor; v takovém případě se lze

spoléhat pouze na to, že dřívější generace muzejníků uchovávaly veškeré rukopisy lidové provenience. Bohužel, skutečnost není tak jednoduchá. Dlouho byly jednoznačně opomíjeny heterodoxní rukopisy, které nadto ještě předtím nejméně likvidovali katolíci misionáři, takže jejich zastoupení je patrně mnohem menší, než by odpovídalo dobovému výskytu (Horský – Nešpor 2005: 75–76).¹⁵ Za druhé, ne všechny archivované prameny jsou aktuálně dostupné z důvodu bibliografického zpracovávání, nízké míry uspořádanosti fondů a jejich prostorové disperze, popřípadě ztrát. Výhodou naopak je, že při tomto negativním výběru se snad již neuplatňuje systematické zkreslení, nebo jen částečně (opět nejspíše asi pokud jde o – dnes – zajímavé, tj. heterodoxní a podobné rukopisy, které se odevsad „ztrácejí“ jaksi nejméně). S výjimkou nižšího výskytu heterodoxních rukopisů, tj. těch, které výrazně překračovaly hranice oficiální katolické zbožnosti a po vydání tolerančního patentu už i hranice zbožnosti protestantské (menší míra heterodoxie naopak byla natolik pravidlem, že rukopisy tohoto typu jsou běžné), proto snad vzorek můžeme považovat za reprezentativní.

(Ad 3) Aplikací uvedených výběrových kritérií byl shromážděn vzorek 300 lidových náboženských rukopisů, což je dost velký počet na kvantitativní zpracování a zároveň ještě únosný počet na podrobnou prohlídku umožňující analýzu. Míru reprezentativity vzorku a validitu prezentovaných zjištění samozřejmě budou muset potvrdit další výzkumy, prozatím se však jedná o dosud nejrozsáhlejší kvantitativní zpracování daného materiálu,¹⁶ na jehož základě bude možné zhodnotit (a velmi často falzifikovat) celou řadu standardních představ o lidových náboženských rukopisech raného novověku a 19. století, a vzhledem k jejich užívání také o lidové religiozité této doby. Nebo alespoň o té její části, jež byla s to užívat písemné prameny, i když vysoká míra skupinového čtení svoluje k úvahám o širším rozptylu. Co v těchto pramenech budeme na následujících řádcích sledovat?

Z hlediska studia ideových a symbolických forem, mezi které náboženskost nepochybně patří, je samozřejmě nejdůležitější obsah: půjde tedy o to, co tvořilo modlitební knížky, a šlo-li o opisy, odkud a jakým způsobem byly pořizovány. Z druhé se pokusíme zjistit, komu byly tyto rukopisy vlastně určeny na relativně bohaté konfesionálně-kognitivní typologii české zbožnosti sledovaného období (Horský – Nešpor 2005: 55–68). Vzhledem k charakteru lidové religiozity však nelze pomíjet ani formu, která recepci umožňovala a jež mnohdy byla i důležitější než sám obsah. Jak napsal F. Kutnar, „ve světle lidu se náboženské představy neobyčejně individualisují a subjektivisují ... a převládají či soustředí se na několik základních, lidu nejbližších a lidovým rozumem postžitelných a vyožitelných zásad“ (Kutnar 1948: 185), což znamenalo především orientaci na praktickou stránku náboženského života, etiku a rituál, zatímco k teologickým otázkám se běžní věřící obvykle vyjadřovali jen potud, pokud se tím kriticky vymezovali vůči

církví/církvím. V případě lidových náboženských rukopisů můžeme v určitých kruzích a časových úsecích předpokládat například větší zájem o zdobené rukopisy, jejichž nabývání ale omezovala vyšší cena, zatímco jindy platil pravý opak.

Obsah a původ modlitebních knih a dalších rukopisů

Dosavadní malý badatelský zájem o lidové náboženské rukopisy lze v řadě případech vysvětlit nelidovým původem jejich obsahu, v naprosté většině případů se totiž jednalo o opisy existující náboženské literatury, byť nebyla vždy v souladu s oficiální zbožností. Sem můžeme řadit jak díla nekatolického původu, především lohorské nebo zahraniční proveniencí, tak také heterodoxní literaturu, jež by nebyla kladně přijata v žádného duchovního; pravověrných opisů nicméně byla většina a jejich podíl s postupem času jednoznačně stoupal. Náš vzorek obsahuje 220 (69 %) primárních opisů tištěných modlitebních knížek a další literatury, jejichž četnost stoupana v 19. století, zatímco dříve byl typičtější spíše vybíračný přístup opisovačů.¹⁷ 76 (25 %) analyzovaných děl představovalo rukopisné sborníky či konvoluty zahrnující několik spisů zejména teologické povahy nebo (mnohem častěji) výběr různých modliteb z různých pramenů, doplněný popřípadě o vlastní/přejímané krátké náboženské úvahy, písně a podobně. I v tomto případě lze říci, že postupně klesala četnost konvolutů ve prospěch „sjednoceného“ rukopisu vycházejícího z více pramenů, a naopak stoupana jeho církevní pravověrnost. Zvláštním případem byly modlitební knížky nazývané podle původu „berlínské“, na jejichž existenci si v 19. století stěžovali katoličtí duchovní (Vinařický 1862; srov. Procházka 1910: 56).¹⁸ Vydávali je čeští náboženská emigranti v Berlíně, tedy protestanti, přičemž jejich obsah byl „ultraortodoxně katolický“ do té míry, že se v nich objevovali odjinud neznámí světci, magické a pověrečné praktiky nebo „zaručené“ návody, co dělat v nebezpečí, popřípadě „jízdni listky“ do ráje, jejichž účinnost byla doporučována i tím, že knížky měly být nošeny jako talismany. K. Vinařický však patrně neměl pravdu, obviňoval-li jejich původce ze snahy diskreditovat katolickou církev podobným „šejdem“. Daleko spíše šlo o čistě ekonomický podnik, kdy se získuchtiví protestanti vrhli na vydávání dobře prodávajících děl, jež byla do českých zemí pašována, jejichž obsah si patrně po libosti vymýšleli, jen aby lahodil zájmům lidového katolického čtenáře, jehož duchovní potravu redukovala osvětská cenzura.¹⁹ Opisy „berlínské“ nebo jejich částí, obvykle označované za věrné či právě katolické, přitom v 1. polovině 19. věku tvořily značnou část sledovaných lidových náboženských rukopisů.

Mezi nejčastěji popisované modlitební knížky, které si udržely zájem čtenářů v 18. i 19. století, vedle toho patřila klasická díla Martina von Cochem (nebekliče, malá a velká *Štěpná zahrada*), *Rajská růže* či *Pět červených korálů*, čili literatura, již osvětská duchovní rozhodně nepřáli. Autor závazné učebnice pastorální teo-

logie F. Giftschütz/Giftšic napsal, že „vypisování pekla podle imaginace Kochemovy jest zhola falešné, a tím samým také škodlivé a pohoršlivé“ a místo ní i laikům svrchaně doporučoval četbu Pisma (Giftšic 1789: 57, 47). Co mu to však bylo platné, když běžní věřící stáli právě o takoveto obrazy? Velké rozšíření rukopisných modlitebních knížek koncem 18. a 1. poloviny následujícího století, k němuž se ještě dostaneme, sice jistě souviselo se zvyšující se gramotností a individualizovanou starostí o vlastní spásu, již podporovala už barokní spiritualita a dále prohloubilo osvětskými, téměř určitě však současně bylo negativní reakcí na shora vnučované osvětské pojetí religiozity.²⁰ Nemohly-li totiž modlitební knížky tohoto typu značný čas vycházet tiskem, alespoň v českých zemích (Nešpor 2006a: 331n.), byly komerčně popisovány a šířily se v podobě rukopisů. Naopak protestantské rukopisy byly tvořeny modlitebními knížkami jen z necelých 70 %, zbytek představovaly opisy kázání, teologické literatury a okrajověji – až v 19. století – církevní historie s náboženským významem (tradice české reformace). Konečně zcela specifický případ představují rukopisy jednoznačně lidového původu, tj. ne-opisy; do analyzovaného vzorku se jich sice dostalo jen velmi málo, podobně jako asi obecně byla malá frekvence jejich výskytu (4 ks, tj. 1,3 %), nicméně prakticky vždy šlo o díla z církevního hlediska heterodoxní, nebo – v jednom případě rukopisu protestantské proveniencí – alespoň ostře protikatolická. Každý z těchto pramenů lidového náboženského myšlení v plném slova smyslu přitom pochopitelně byl originálem, aniž bychom doložili jeho další opisování (třebaže je nelze ani vyloučit).

Vyloučíme-li náboženské úvahy a opisy teologických děl, která neměla charakter modliteb (v celkovém počtu 50 ks, tj. 17 % vzorku), téměř polovinu modlitebních knih tvořily opisy/sborníky domácích modliteb (119 ks, tj. 48 valid. %), nejčastěji rozdělené podle denních dob (modlitby ranní a večerní), eventuálně s předávkem modliteb pro zvláštní životní situace (ochranné modlitby v případě válek, přírodních katastrof, hladomoru, požáru, ale i porodu apod.) či náboženské/sváteční časy (např. děkuvzdání/děkování, modlitby k patronům). Rázení podle dní v týdnu, popřípadě liturgického roku se sice také objevilo, bylo však mnohem méně časté (4 ks). Modlitební knížky tohoto typu tedy sloužily k individuální domácí zbožnosti, nebyly-li užívány magicky, doplňovaly nebo i nahrazovaly účast na sociálních náboženských praktikách pokračujících rodinnou sférou. Vzhledem k nízké míře uspořádanosti, respektive její jednoduchosti (často poněkud „umělé“, viz Horský – Nešpor 2005: 71), můžeme předpokládat poměrně vysoký podíl selekčních aktivit opisovače vzhledem k původnímu zdroji/zdrojům, odpovídající zájmu publika právě o takto volně uspořádání. Rukopisy jako by tím naplnily osvětské intence, které shrnul vydavatel známého (kompilačního) protestantského kancionálu do tvrzení, že jeho dílo může sloužit i jako modlitební

knížka, „Theologiae in hymnis, aneb Kniha Učenj Křesťanského“, zповědní knížka a útěšná „theologia paracletica“ (Cithara 1819–1820: xxvi–xxvii). Zbožný protestant obojího vyznání tedy s kancionálem do značné míry vystačil bez svého faráře, stejně jako v období zakázaného nekatolictví, ale totéž vlastně platilo i pro většinou katolické! – modlitební knihy. Toto zjištění opět potvrzuje naši domněnku o rozkvětu tohoto typu náboženských rukopisů z důvodu boje proti cenzuře (který zakazoval jeho tisk), stejně jako ukazuje míru a charakter individuálních sociologických zájmů. Osvícenci by tuto skutečnost jistě přijali s povděkem, kdyby, jak už bylo uvedeno výše, modlitební knihy pod formou kompatibilní s osvěcenským pojetím zbožnosti neskrývaly před- a protiosvěcenský obsah.

Méně často (a co je důležitější: později) lidové náboženské rukopisy vedle modliteb určených pro osobní/domácí pobožnost obsahovaly také jiné útvary, kostelní modlitby (při mši, přijímání apod.; 58 ks, tj. 23 valid. %), litanie (k Panně Marii/Loretánská, na Ježíšovo jméno, ke všem svatým; 57 ks, 23 valid. %) nebo písně (16 ks, 6 valid. %). Vyšší frekvence kostelních modliteb a litaní ukazuje na proces zcírkveňování lidové katolické religiozity od konce 18. století, jež se v 19. století stala vázanější na oficiální rituál a v důsledku vedla k úpadku námi sledovaného typu náboženských rukopisů. Od okamžiku, kdy tištěná produkce modlitebních knih a dalších děl začala znovu naplňovat potřeby lidových vrstev, se zvolna ztrácel zájem o rukopisy; souběžně s tím docházelo k mizení svěbytných lidových a pololidových náboženských představ (Nešpor 2006a: 532–538). Pokud jde o písně, týž proces vedl ke snížení frekvence nahodile vybraných písní ve prospěch těch, jež byly aktuálně užívány v kostelích, a měly tudíž církevní aprobaci. Poněkud složitější byl vývoj na nekatolické/protestantské straně: do vydání tolerančního patentu převažovala díla obsahující náboženské úvahy, *ex definitione* nikoli prosté modlitební knihy (Horský – Nešpor 2005: 77–79), ačkoli i ty byly v (zakázané) tištěné produkci dostupné a čtené (Motěšického *Ruční knížka* a její četné mutace mohou být příkladem *par excellence*). Domácí modlitební knížky s písněmi pak byly charakteristické pro počátek toleranční doby, kdy suplovaly a leckdy i nahrazovaly působení duchovních,²¹ později naopak v souvislosti s častějšími „řádnými opisy“ populárně-teologických děl písní ubývalo a začaly se objevovat modlitby určené pro bohoslužby. Tím se dostáváme ke konfesionalnímu určení lidových náboženských rukopisů.

Konfesionalní určení lidových náboženských rukopisů

Nepočítáme-li výše uvedené heterodoxní rukopisy, jenom menšinu modlitebních knížek i dalších lidových náboženských rukopisů psali jejich majitelé. Zejména to platilo v případě katolíků, ale po vydání tolerančního patentu, který legalizoval protestantská vyznání (augsburské a reformované), i u protestantů. Modlitební

knížky vznikaly na prodej, psány zkušenými písaři (nejčastěji kantory), kteří si tak přivydělávali,²² v několika případech dokonce níže postavenými duchovními. Knížky se pak hlavně v 19. století prodávaly na jarmarcích, někdy i řadu let po (datovaném) vzniku, a jejich nabyvatelé a uživatelé si do nich zapisovali jen své jméno a datum získání, někdy později i rodinné záznamy. Stejně dobře však mohly modlitební knížky, eventuálně i další rukopisy vznikat na přímou zakázku, v tom případě obvykle s uvedením jména (budoucího) vlastníka. Situace z 18. století, zejména z jeho ranějších fází, kdy rukopisy byly daleko častěji dílem svého majitele, popřípadě se na nich postupně podílelo více písařů, se už neopakovala – písmáctví bylo nahrazeno komercí, byť „lidovou“ vzhledem ke způsobu provedení.

Tab. 1: Analyzované modlitební knížky podle doby vzniku a konfesionalnosti

vznik	konfesionalita			celkem
	katolické	protestantské	heterodoxní	
do 1750	2	2	0	4
1751–1780	19	10	3	32
1781–1810	41	17	4	63
1811–1840	120	29	7	158
po 1841	16	24	3	43

Můžeme-li o tvůrcích modlitebních knížek z 18. století hovořit jako o písmáctích, protože je psali písmá (i Pisma) znalí náboženští horlivci sami pro sebe, je třeba se ptát po jejich konfesionalním zakončení, stejně jako v případě pozdějších komerčních opisů (viz tab. 1). Ukazuje se totiž, že ani pro 18. století nelze držet představu o výlučně nekatolickém písmáctví, protože docela hojně vznikaly i katolické modlitební knížky, k jejichž největšímu rozmachu došlo v 1. polovině 19. věku, podobně jako v případě heterodoxních rukopisů, zatímco podíl protestantských spíše stagnoval.²³ Výskyt konfesionalně neurčitelných modlitebních knížek ve stejném období je důsledkem patrně neuvědomělých teologických omylů pisatelů; vyskytují-li se v nich tři teologální ctnosti v podobě „víry, naděje a litoosti“ nebo plně katolické části zároveň s protestantským pojetím přijímání, je jejich zařazení problematické. Mohlo jít stejně dobře o omyly z neznalosti, což je pravděpodobnější výklad, jako o pozůstatky svébytné lidové synkretické teologie; tyto případy však nesmíme zaměňovat s rukopisy označovanými za heterodoxní, protože v těch se pravověří, ať už katolické nebo protestantské, nevyskytovalo prakticky vůbec nebo ve zcela zkomolené podobě.

Konfesionalní charakter modlitebních knih lze v některých případech odvozovat z titulu, jejichž povšechnou charakteristiku podal Poš (1993), ale jen velmi

opatrně. V případě opisů byl samozřejmě zachován titul a na opisovací záleželo pouze různé bohaté kaligrafické zpracování, popřípadě doplnění obrázkem (nejčastěji florální motivy, Boží oko nebo výjevy z Nového zákona; florální motivy přitom byly typické až pro 19. století), zatímco autoři opisů z více děl mohli uplatnit svoji fantazii už v názvu. Vypůjčovali si sice oblíbené knižní tituly, avšak upravovali je, zejména směrem k jednoznačnému vyjádření nezbytnosti toho, aby pravověrný křesťan modlitební knížku vlastnil (jinými slovy: aby si ji od nich koupil). Po vydání tolerančního patentu se proto s výjimkou heterodoxních rukopisů konfesionální určení stalo (téměř) nutností – „pravého“ křesťanství se sice dovo-
lávala většina modliteb, bylo ale nutné napsat, bylo-li katolické či evangelické (protestantismus však až na výjimky nebyl blíže určován, teprve ve 40. letech 19. století se objevují díla explicitně reformovaná). Zároveň se pro 19. století stalo typické genderové určení: na přelomu 18. a 19. století se objevují díla určená explicitně „pro osobu mužskou“ či „ženskou“, zatímco později převažovalo jen druhé uvedené určení (stov. Ducreux 1994b). Další nápisy pak záležely na vnitřním členění díla, jehož různé možnosti již byly naznačeny, a jeho celkovém charakteru – kdy vzniklo, komu bylo určeno v konfesionálním i „třídním“ smyslu a podobně.

Hranice daná tolerančním patentem je důležitá z toho důvodu, že do té doby lidové křesťanství až na výjimky nepociťovalo potřebu vzájemného rozhraničování. „Pravostí“ vlastní víry – ve většině případů katolické, u tajných nekatolických různých smíšené, takže jejich „protikatolické protestantství [bylo] konečně silnější než [jakkoli konfesionálně vymezené] evangelictví“ (Řičan 1940: 19) – si byli všichni natolik jisti, že ji nepotřebovali explicitněji vyjadřovat. Tuto potřebu volalo až oficiální vícevěří, byť obě protestantská vyznání omezující, aniž to na druhou stranu znamenalo, že by se obsah modlitebních knih a dalších rukopisů hned zortodoxnil. Podobně tomu bylo i v případě nakládání s nimi, jež sotva můžeme považovat za projev nějakého lidového osvícenství, právě naopak. Z dostupných zdrojů víme, že modlitební knížky zdaleka nesloužily jen domácí pobožnosti, nýbrž užívaly se i jako talismany, ochranné amulety, dokonce mohly být pohřbívány se svým vlastním. J. Poš vedle toho zmiňuje jejich výrobu jako „svého druhu obět Bohu“ (Poš 1993: 266, 269; dále viz Holubová 2001b: 38–39). Nic z toho samozřejmě nekorrespondovalo s osvícenskými představami o „správné“ křesťanské zbožnosti a leckdy ani s představami barokního katolicismu, přičemž snižování zájmu o tyto magické praktiky sice nemůžeme blížeji časově určit, nepochybně však bylo až záležitostí 19. století a souviselo s již zmiňovaným zcírkevňováním zbožnosti a konsekvantním úpadkem tvorby lidových náboženských rukopisů (respektive zájmu o ně).

Nezávisle na konfesionalitě můžeme tedy lidové náboženské rukopisy považovat za jeden z posledních projevů svébytné lidové religiozity, jež se jen obtížně

vměštnávala do oficiálních hranic, popřípadě se stavěla i proti nim, pokud jí nevyhovovaly (předtoleranční a leckdy i pozdější nekatolické rukopisy, barokní katolické modlitební knihy v čase dominance osvícenského pojetí zbožnosti). Na jejím úpadku se jistě podílela osvícenská urozená následnější „oficiální christianizace“ i samo přijetí osvícenských a obrozených diskurzů lidovými vrstvami, ne však výlučně. Zprvč nemůžeme podečňovat genderový posun, ke kterému došlo a který nemůže být vykládán (jen) tradičním stereotypem, že ženy jsou zbožnější: C. Brown totiž ukázal, že k převládnutí „feminní religiozity“ začalo docházet právě až na přelomu 18. a 19. století v souvislosti s oddělením genderových sfér s nastupující industrializací (Brown 2001: 59), a i dnes spíše platí teze o větší tradiconalitě a sociabilitě ženské zbožnosti než o úplné absenci jejího mužského protějšku (Heelas – Woodhead 2006: 100–106).²⁴ Za druhé nelze podečňovat ani komerční charakter produkce a distribuce modlitebních knih (s výjimkou čistě heterodoxních): rukopisům učinily konec trvalé zlevňování a zkvatitňování tištěné produkce a změněný charakter zbožnosti, jež se už nepotřebovala vymezovat proti té oficiální a současně ztratila potřebu deklarovat svůj „obětí“ charakter. V této situaci se dražší rukopisy prostě staly neschopnými konkurence, opět bez velké závislosti na svém konfesionálním zázemí, byť nikoli bez jakékoli závislosti na něm.

Výtvarné provedení a jeho náboženské významy

Byla-li převažující část modlitebních knížek určena k prodeji, nepřekvapuje, že se jejich tvůrci snažili nejen o nejzadanější obsah, ale i o atraktivní vnější provedení. Platily pro ně ovšem určité konfesionální podmičky. Podle M. Holubové se protestantské modlitební knížky „v ornamentální výzdobě od knih katolických téměř nelišily ... zcela však chyběla figurální výzdoba“ (Holubová 2001b: 35), jenže to tak úplně neplatilo. Především byl rozdíl časový, zdobenější rukopisy byly obecně až pozdější záležitostí,²⁵ a za druhé figurální výzdoba by nekatolickým sice teoreticky – respektive teologicky – měla spíše vadit nebo alespoň připadat nedůležitá ve srovnání s obsahem, ne vždy o tom však věděli nebo toto pojetí respektovali. Zdobená sice byla jen menší část protestantských modlitebních knížek (24 ks, tj. 29 %) oproti katolickým (102 ks, tj. 51 %), zdobené však přesto byly a naopak poměrně často se vyskytovaly případy katolických bez jakékoli výzdoby. V následující tabulce (tab. 2) jsou analyzované modlitební knížky rozřazeny podle vzniku a charakteru výtvarného provedení do několika skupin: za nejmenší zdobení je považováno užívání inkoustů několika barev, odlišujících nápisy a – zejména v 18. století – Boží jméno, následuje zdobení okrajů a ornamentální výzdoba (kategorie „zdobeno“; všechny následující kategorie obvykle zahrnují předchozí), hojná figurální výzdoba („bohatě zdobeno“) a vysoký podíl

ilustrací, kolorovaných kreseb a/nebo vlepených a kolorovaných svatých obrázků („ilustrace“).²⁶

Tab. 2: Charakter zdobení analyzovaných modlitebních knížek podle doby vzniku

vznik	charakter zdobení				
	nezdobeno	inkoust	zdobeno	bohatě zdobeno	ilustrace
do 1750	3	0	0	1	0
1751–1780	20	3	3	1	5
1781–1810	30	9	19	6	5
1811–1840	85	1	41	6	17
po 1841	31	16	6	1	4

Pro zjištění podílu různě zdobených modlitebních knížek je samozřejmě třeba porovnat tato čísla s celkovým výskytem v jednotlivých obdobích, známým z tabulky č. 1. Ukazuje se, že podíl zdobených modlitebních knížek výrazněji narostl až koncem 18. století a zejména v 1. polovině následujícího věku, ani tehdy se však nejednalo o většinu (s výjimkou období přelomu století). Na jedné straně můžeme uvažovat o tom, že kolorované modlitební knížky byly dražší než nezdobené, takže po nich nebyla taková poptávka, současně se však asi uplatnila i další kritéria. Časový rozptyl zdobených modlitebních knih nepochybně souvisel se zámožností potenciálních kupujících a s rozšiřováním této skupiny, dále však asi i s již zmínovanými změnami v knižní distribuci. Dokud bylo možné kupovat „tradiční“ modlitební knížky tištěné, movitější zájemci to dělali, přičemž objekty jejich zájmu obvykle obsahoval dřevoryty nebo jiné ozdobné prvky. Teprve když tato možnost dočasně opadla nebo se přinejmenším snížila, začalo mít (zvětšující se) publikum zájem o kolorované rukopisy, zatímco nemajetní vždy sahalo po co nejlevnější alternativě. Závažnější je relativní absence konfesionální diferenciacie v pohledu na výzdobu, na kterou upozornil již Poš (1993: 272), ačkoli teologické intence byly odlišné. V případě protestantských a heterodoxních modlitebních knih se totiž daleko spíše uplatnila časová hlediska vnějších omezení a dostupnosti.

Do vydání tolerančního patentu čeští nekatolíci příliš nestáli o zdobené rukopisy, i když se zdá, že spíše z důvodu jejich nepraktičnosti – zakázaná čerba tak byla lacinější, nevznikala-li vůbec doma „na koleně“, a šlo v ní více o obsah. Nelze však pominout ani srovnání s již uvedeným relativně podobným stavem většiny věho katolického publika; čas zdobných rukopisů ještě nenastal. Situace se radikálně změnila na počátku tolerance, kdy se nedostávalo potřebné literatury a zároveň padla omezení pro její distribuci (srov. Nešpor 2006b), takže začaly být poptávány i dražší zdobené rukopisy. Protestantský zájem o tento typ literatury

nicméně po určitém útlumu v 1. polovině 19. století vyvrcholil v jeho čtyřicátých letech, kdy sice už byla popisována prakticky jen plně pravověrná díla, nicméně formou zjevně ne zcela srovnatelnou s dobovými oficiálními teologickými názory. Zatímco značná část duchovních usilovala o modernizaci a liberalizaci víry, a ostatní se později v reakci na tyto snahy přiklonili k nové konfesionalizaci (Nešpor 2006a: 520–531), zbožnost části lidových vrstev stále ještě žila svým vlastním životem. „Barokní“ vidění světa z ní hned tak nevyvymizelo, takže typickým motivem se stala například malovaná srdce, symbolizující duchovní aspekt člověka i jeho víry – na rozdíl od 18. století, kdy tomuto vyjádření prakticky nikdo nerozuměl (Horský 2006: 62), zatímco všichni naopak rozuměli „krvavé“ stopě červeného inkoustu, jímž bylo vypsáno Spasitelovo jméno. Nelze tu dokonce sledovat i paralely k dobovému rozmachu katolické spirituality Ježíšova srdce (srov. Kaiserová et al. 2005), respektive snahu o „vyrovnaní se“ katolíkům?

Ze stejného období, kdy konečně padla toleranční omezení stran vnějšího vzhledu protestantských modliteben, totiž známe případy „soutěžení“ s dosud panující konfesí o výšku kostelní věže nebo alespoň urychlené pokusy o vyrovnání se katolíkům pokud jde o „kostelní“ vzhled modliteben. Historik protestantské architektury Emil Edgar k tomu s odsudkem napsal, že se vlastně staví „římsko-katolické chrámy, s tím jen rozdílem, že je užívá jiná církev“ (Edgar 1912: 67). Platilo-li přitom, že tvůrci a ilustrátoři modlitebních knížek se již dříve snažili napodobovat lidu známé výtvarné umění, zejména kostelní architekturu (Smutný 1893), není vlastně tato souvztažnost nijak překvapivá, zatímco teologické vysvětlení bychom pro ni hledali jen těžko. Dá se ostatně říci, že totéž platilo i v případě heretiků – tolerančních sektářů, nesrovnávajících se ani s katolicismem, ani s žádným dalším povoleným vyznáním. Kostely pochopitelně neměli, s výjimkou vlastního těla (srov. např. Stěhule 1907), proto jejich náboženské rukopisy zůstávaly bez ozdob. Dalším důvodem samozřejmě bylo to, stejně jako v případě všech nekatolíků před vydáním tolerančního patentu, že jejich zákaz a pronásledování vedly k domácí výrobě (i tvorbě) náboženských rukopisů, které se i v případě potenciálního šíření omezovaly na důležitější psaný obsah.

Kromě různě vyvedeného písma (fraktura v nákladnějších rukopisech, kurent v lacinějších)²⁷ – a snad i obsahu – bylo pro případné kupce nejdůležitější výtvarné provedení modlitebních knih, tedy existence a forma ilustrací a dalšího zdobení (zejména titulního listu, začátku kapitol/částí, eventuálně i jednotlivých stran), jejichž povšechnou charakteristiku podali badatelé přelomu 19. a 20. století a nejnověji Poš (1993). O názvech, respektive – přinejmenším v kontextu každé konkrétní modlitební knížky – nejbohatěji zdobených titulních listech jsme již pojednali, dále je třeba zmínit ilustrace. Pokud se objevily, hodně záleželo na jejich tvůrci, jehož „rukopis“ je právě zde nejpatrnější (Adámek 1900–1910), ale

také na regionálních rozdílech. Bylo-li již řečeno, že ilustrace kopírovaly kostelní stavitelství a výzdobu, nepřekvapuje, že šlo o místní, dostupné a známé svatyně, především poutní místa. Regionální odlišnosti se však zřejmě projeví i v tom, co a jak bylo zobrazováno, biblickou symbolikou počínaje až po florální motivy; z tohoto hlediska však nelze daný vzorek analyzovat, můžeme na něj pouze upozornit. „Drobná výzdoba“ typu orámování stránek je naproti tomu spíše časovou záležitostí: „...rámece, které svírají stránku, blok písma i jeho dekorativní doprovod. U těch nejstarších modliteb, psaných většinou frakturou, se s nimi setkáváme jen zřídka. V devatenáctém století... už téměř nenalezeme rukopis, jehož text by nebyl uzavřen alespoň dvojlínkou.“ (Poš 1993: 285) Jistou divergenci tohoto obecného pozorování je třeba připočítat na vrub konfesionálním rozdílům a ceně knihy. U těch nejprostších se ani v 19. století nesetkáme být jen s orámováním stran, i když takových válem ubývalo (důvodem nepochoybně byla větší láce tisků), zatímco nekatolické spisy do konce 18. století a heterodoxní napořád byly takto „sevěřeny“ méně často než katolické. Teprve v 19. století se i v tomto bodě církevní protestanti katolíkům vyrovnali, popřípadě se je snažili předčit.

Závěrem

V případě studia lidové religiozity zavedla u nás marxistická etnografie podivný paradox – čím obvyklejší ve smyslu sociální disperze nějaké prameny z raného novověku či 19. století byly, tím méně byly studovány. Snad proto, aby se neukáhal význam religiozity – ne nutně církevní, ale na druhou stranu již určitě ne „pohanské“ – v myšlení, citění a jednání našich předků. A tak zatímco se badatelé v oblasti sociálních a kulturních dějin na západ od našich hranic ve 2. polovině 20. století stále častěji ohlíželi po skutečném lidu a jeho představách, naši kulturní historiografii či historickou antropologii „objev“ a moderní, kupříkladu kvantitativní zpracování mnoha typů pramenů teprve čeká. Jedním z nejhojnějších a přitom dosud nejméně studovaných jsou rukopisné modlitební knížky a další lidové opisy náboženské literatury, výjimečně i vlastní tvorba, které byly nejvíce zastoupené od poloviny 18. století, kdy již můžeme počítat s vyšší gramotností populace (srov. Kuzmin 1981), a přestaly se objevovat zhruba o sto let později. Charakter, časové změny i konečný zánik tohoto literárního typu je přitom třeba vysvětlovat v širších souvislostech náboženského, ale i kulturního, sociálního a ekonomického vývoje; sotva přitom vystačíme s pouhým odkazem ke konfesionální podmíněnosti, i když se na první pohled nabízí.

Cílem této studie bylo poodhalit některé charakteristiky tohoto typu pramenů, jiné než na které upozornil J. Poš v jejich dosud nejobsažnějším přiblížení (1993), zejména prostřednictvím kvantifikované analýzy. Ukázalo se mimo jiné, že výrobu a užívání náboženských rukopisů v raném novověku rozhodně nemůžeme vy-

hrazovat jenom (tajným) nekatolíkům, přičemž vázanost všech těchto děl na dobovou oficiální teologii rozhodně nebyla absolutní. Je to pochopitelné pokud jde o tajné nekatolíky před vydáním tolerančního patentu, poněvadž samozřejmě neměli žádnou trvalou duchovní správu²⁸ a ještě nějaký čas poté se s ní jen obřížně sžívali. K převládnutí „farašské“ interpretace náboženství a konsekventních ortodoxních modlitebních knih došlo až někdy na přelomu 18. a 19. století a i později, ve čtyřicátých letech, se v nich objevovaly nepřilíh pravověrné formy (ilustrace), šlo-li o „vyrovnání se“ s katolicismem. Ale ani většinové katolické modlitební knížky nebyly v 18. století úplně ortodoxní, hlavně asi z toho důvodu, že do josefínských reforem v řadě oblastí plně nefungovala církevní správa a tím méně ka-techeze (srov. např. Maur 1993; Zuber 1987: 213). Později se situace zlepšila, stejně jako gramotnost díky zavedení všeobecné školní docházky, ne vždy však v intencích osvícenských architektů uvedených reforem. „Vlna racionalistického myšlení za změněného přístupu k světu a životu zasáhla více vyšší vrstvy obyvatelstva, část šlechty, byrokracie, vyspělého měšťanstva a zvláště inteligenci... v lidovém myšlení, způsobu života a celkovém duchovním klimatu – mělo stálou životnost barokní nazírání, které přezívalo ještě dlouho do 19. století.“ (Hanzal 1987: 67) V případě modlitebních knih a dalších lidových rukopisů můžeme tento obecný soud jednak konkretizovat, a zároveň dát do souvislosti se vztahem elitních a lidových diskurzů.

Lze říci, že zájem o (katolické) lidové náboženské rukopisy v 18. století stoupal s růstem gramotnosti a s individualizací víry; rukopisy přitom byly nejen odrazem tištěných děl, ale i jejich doplňkem, protože plnily i další náboženské, popřípadě i estetické funkce (být, nebo snad právě proto, že byly nákladnější než tisky). Situaci změnil nástup osvícenské cenzury, jež sice byla velmi benevolentní pokud šlo o náboženské spory (*Broschürenkrieg* v 1. polovině 80. let 18. století), ale odmítala akceptovat tradiční projevy barokní zbožnosti – právě ty, o které čtoucí zbožný lid stál. Neuspokojené poptávky se rychle chopili ekonomicky zdatní zahraniční protestanti, kteří místo nyní již nepotřebných děl pro své souvěrce do Čech a na Moravu začali pašovat „ultrakatolické“ pověrečné spisky, a vedle nich – nebo často i v důsledku jejich působení – opisovači, kteří výrazně zmnožili produkci opisů „starých“, aktuálně nevydávaných děl. Konec tomuto byznysu učinilo až znovuvydávání „barokní“ lidové-náboženské literatury zhruba ve 2. čtvrtině 19. století a na druhé straně proměna poptávky způsobená změněným charakterem zbožnosti i funkcí připisovaných modlitebním knihám. „Církevnějším“ věřícím už stačily tisky, zřejmě také proto, že u nich bylo jednoznačné církevní schválení, zatímco jenom „náboženští blouznivci“, kterých také ubývalo, ještě potřebovali své rukopisy, nejspíše s to je získat v tištěné podobě.²⁹

Uvedené posuny, k nimž během onoho „století modlitebních knížek“ došlo, se samozřejmě odrazilo v jejich charakteru (obsahu, ale i výtvarném provedení či užívání) a jsou studovatelné pouze kvantitativními metodami. To neznamená, že kvantitativním zpracováním vyčerpáme badatelskou sdělnost těchto pramenů – chceme-li proniknout k lidové zbožnosti, v budoucnu nezbytně musí nastoupit důkladný, široce pojatý a tudíž nesmírně pracný rozbor ikonografie a v neposlední řadě přesná komparace s opisovanými díly, jež jediná může ukázat způsob jejich lidové recepce. Ještě dříve bychom se však chtěli věnovat dalším dvěma typologickým komparacím: jak se od modlitebních knížek lišily rukopisné zpěvníky, hojně především v českojazyčném prostředí (a podle předběžných zjištění M.-E. Ducreuxové značně problematické pokud jde o pravověrnost), a jaký byl charakter dosud prakticky opomíjených, přesto však bohatě zastoupených německojazyčných rukopisů (srov. Vlastivěda moravská 2000: 238)?

Červenec 2007

* Studie je výstupem z grantu GA ČR č. 404/04/0980 *Tajní nekatolíci v českých zemích v 18. století z perspektivy historického a historicko-antropologického studia*, autor za tuto podporu děkuje. První část názvu je vypůjčena z titulu modlitební knížky z roku 1834, Městské muzeum Skuteč, i.č. 4356, st. t. 1273.

¹ Toto tvrzení je nutné poněkud upravit vzhledem k „lidovému“ charakteru těchto památek, o němž bude řeč níže, především však pokud jde o etnické určení. V českých zemích vznikaly modlitební knížky české i německé, i když je pravda, že specifikem českojazyčných byla o něco menší ortodoxnost a vyšší zájem o náboženskou zpěvnost; k tomu viz Horský – Nešpor 2005: 69.

² Termín lidové náboženské rukopisy označuje širší, níže definovanou skupinu pramenů. Modlitební knížky, tedy sbírky modliteb pro každodenní domácí (v okrajovějších případech, respektive později i kostelní) využití, jsou jen jednou částí tohoto souboru, i když – spolu se zpěvníky a kancionály – nepochybně nejfrekventovanější.

³ Odkazy na příslušnou literaturu čtenář najde např. v Nešpor 2006a.

⁴ Adámkova pozůstalost je dnes rozdělena mezi tři archivy, z nichž modlitební knížky obsahují Národní archiv (dále NA) Praha, Rodinný archiv Adámků z Hlinska, kt. 126, 127, 128, a Městské muzeum a galerie Hlinsko, Rodinný fond Adámků, kt. Modlitební knížky.

⁵ Procházkva však naneštěstí zároveň přímo doporučoval pálení pověřených modliteb (1910: 55), takže není úplně zřejmé, co všechno vlastně sám zachoval, ani kdy (případně zda vůbec) se zachoval podle této své rady.

⁶ Tuto tendenci pěkně dokládá rozšiřování sbírek tehdejšího Památníku národního písemnictví, sledovatelné v Rybově soupisu podle data nabytí (Ryba 1970–1979). Nevýhodou pro současného badatele je samozřejmě to, že sbírka byla rozdělena vrácením původního majetku Královské kancionii premonstrátů, takže (nikdy nedokončený) soupis rukopisů dnes vlastně vypovídá o dvou kni-

hovnách, Strahovské a PNP. Co huře, zejména ve sbírkách PNP panuje chaos, takže některé prameny se mi nepodařilo nalézt; z těch zajímavějších uvedme čarovný amulet se zaklínadly (sg. DS II 46, i.č. 2687).

⁷ Podobně některé formy lidové religiozity interpretovali i další marxističtí autoři, především Machovcová – Machovec (1960); celkový přehled teoretického uchopování religiozity v Československu v období 1948–1989 je podán na jiném místě (Nešpor 2007).

⁸ Příkladem může být Polabské muzeum v Poděbradech; osobní sdělení správce fondu rukopisů. ⁹ Nešlo ovšem o české specifikum, podobné interpretační metody byly uplatňovány i jinde, včetně známých studií italského marxistického mikrohistorika C. Ginzburga (např. 2000; 2002). Na tomto místě nelze otázkou temporální stability lidové kultury řešit podrobněji; základní informace o jejím vymezení a odkazy na příslušné diskuse však přinesl např. Burke (2005) či Tinková (2005), která upozornila na – vzhledem k Burkoví – odlišné pojetí R. Muchembleda.

¹⁰ Srov. příklad uváděný v Nešpor – Jakoubek 2006: 77, čímž nemají být snižovány nesporné kvality tam problematizovaného díla.

¹¹ Toto negativní vymezení samozřejmě neznamená, že by tato díla – respektive duchovní a další elity svým působením – lidovou zbožnost výrazně neovlivňovala; k této otázce srov. Kuchařová – Nešpor 2007.

¹² Soupis analyzovaných rukopisů obsahuje tabulka č. 3 v příloze; vzorek záměrně neobsahuje autorem dříve analyzované prameny (viz Horský – Nešpor 2005), aby tyto závěry mohly být posouzeny na širším referenčním poli.

¹³ Bylo tomu dokonce právě naopak: ztotožňujeme se s Pošovým tvrzením (1993: 266), že modlitební knížky jen výjimečně pocházely z městského prostředí, Prahu nevyjímaje.

¹⁴ Ve studii Horský – Nešpor 2005: 69 byla proveden statistická analýza dosud vydaných částí soupisu muzejních rukopisů ze 17.–18. století (Repertorium 2003), tedy muzea začínající písmeny A–J, mezi nimiž byly rukopisy nekatolické provenience zastoupeny méně než 3 %. K oběma povoleným protestantským vyznáním se v 80. letech 18. století přihlásilo necelých 80.000 osob, což odpovídalo 2 % tehdejší populace (nadále bylo přihlašováno až do vzniku samostatného Československa marginální záležitostí), mezi nekatolíky dále můžeme počítat necelých 10.000 sektářů; viz např. Nešpor 2006a.

¹⁵ Například A. Koniáš v roce 1724 během čtyřměsíční mise v Prácheňském kraji (tedy v katolických jižních Čechách!) zabavil 503 „kacířských“ a pověřených knih, z čehož plných třicet tvořily magické příručky (Svatoš 2003: 369).

¹⁶ Poš (1993) sice shromáždil dvojnásobně velký soubor, nezpracoval jej však systematicky, natož kvantitativně – při popisu si vybíral konkrétní prameny, které se mu v dané souvislosti hodily, přičemž lze leckdy pochybovat o reprezentativnosti takovýchto zjištění.

¹⁷ Toto tvrzení je třeba brát pouze jako relativně platné, neboť původ obsahu všech zkoumaných modlitebních knížek nebylo možné ověřit a tvůrce jej až na výjimky pochopitelně neuváděl: za opisy z více děl jsou označovány evidentní kolekce, zatímco přímé opisy mohly být i jen částečné nebo naopak obsahovat malý a neztřeštělý podíl textu odjímud. Srov. Poš 1993: 272.

¹⁸ K složitě konfesionální situaci mezi berlínskými Čechy viz Slavík 1876 a nejnověji Štěřfková 1999.

¹⁹ Pro tento výklad by svědčila berlínská vydání *Obětí před Bohem*, která poprvé vyšla v Praze u Hrabý v roce 1763; srov. Knihopis 6510–6523.

²⁰ Největšího rozšíření rukopisných modlitebních knížek ve 2. polovině 18. a v 1. polovině následujícího století, ačkoli tehdy již byly dostupnější (a levnější) tištěné modlitby, si všiml už např. Poš, který pro něj uvádí jiné důvody: vydání tolerančního patentu, obecný rozkvět lidového umění s „citem pro krásu a potřebou se v něm realizovat“ a hmotný zájem pisatů; později k nim přidává i snahu učinit „obětí Bohu“ (Poš 1993: 266–267, 269). S jistou licencí je třeba tyto důvody přijmout, i když jen jako vedlejší – srovnáme-li totiž dobou tištěnou produkci z českých zemí s našimi ru-

kopisy, zjistíme, že osvícensky laděné spisy (dlouho jedině, které cenzura povolovala) opisovány nebyly, na rozdíl od starších oblíbených děl. I Poš ostatně uvádí příklad, kdy pisatel explicitně vymezoval, že opisuje to, co jej zajímá (konkrétně Medlinovu postilu), i když „mnohdy sice valchař a mudrák ... bude tuto práci za špatnou a lehkou pokládati a ji všelijak tupiti a s některými starými babama přefrázati“ (ibid.: 272); k Medlinově postili v kontextu tehdejší katolické literární produkce viz Nešpor 2006a: 301–318.

²¹ Typ modlitebních knížek s modlitbami, popřípadě modlitbami a písněmi a zároveň s litaniami pochoptelně na protestantské straně nepřipadal v úvahu, ani v období před vydáním tolerančního patentu se žádný taktó konfusní rukopis neobjevil, ačkoli mnozí tajní nekatolíci praktikovali zbožnost orientovanou k Panně Marii.

²² Viz Adámek 1900–1910 a po něm Zíbrt 1911. Z protestantského prostředí je dobře známý případ učitele Tomáše Jurena, který se vícekrát nepohodl s církevními staršími a přišel tak o své zaměstnání, načež byl nucen žít se právě „výrobou“ modlitebních knížek. Podobné problémy ostatně zakusil už dřív, protože jako učitel působil i v předtolerančním období, než byl poznán jeho skrytý nekatolicismus – ani tehdy však nebyl vyšetřován, takže se až do vydání tolerančního patentu živil pašováním zakázané literatury ze Saska a Uher. K Jurenovi viz jeho (bohužel jen selektivně vydané) paměti (Juren 1904).

²³ Jak již bylo uvedeno výše, z analyzovaného vzorku nelze usuzovat na celkové relativní zastoupení katolických a protestantských modlitebních knih.

²⁴ V této souvislosti se nabízí zajímavá, i když pramenně neověřitelná hypotéza, neplatí-li teze o větší tradici sociabilitě a sociabilitě ženské zbožnosti trvalejší než první uvedené? Nebylo by jejím prosřednictvím možné (spolu)vykládat konverze hlav nekatolických rodin (tj. mužů) ke katolicismu dokumentovanou Soupisem poddaných podle viry z roku 1651, zatímco standardní interpretace počítá pouze s tím, že šlo o nucenou konverze „na oko“?

²⁵ Tato skutečnost nepochybně souvisela s právě zmíněnou konkurencí vzhledem k tištěné produkci a také s rostoucími požadavky publika.

²⁶ Poš (1993: 290) sice navrhl jinou kategorizaci (1. dobová kaligrafie a grafika, 2. lidová kaligrafie a ornamentálníka, 3. neškolené bizarní stylizace), sám však uvádí, že takto lze rozřadit pouze asi třetinu analyzovaných rukopisů; v ostatních případech se „styly“ prolínaly.

²⁷ Obecně lze říci, že fraktura byla zároveň typičtější pro starší rukopisy (hlavně z 18. století), zatímco v 19. století naprosto převládal kurent.

²⁸ Představy některých protestantských historiků o jakési „podzemní církvi“ nestojí na příliš pevné půdě; k této otázce viz diskusi mezi E. Melmukovou a Z. R. Nešporem na stránkách *Studii comeniana et historica* 35, 2005, 73–74: 239–260; nejnověji také Horský 2006: 68.

²⁹ O náboženském sektářství toleranční doby, včetně jeho postupného zániku viz Nešpor 2004, kde je uveden i pěkný příklad, jak dalece sektáři toužili po tištěném „potvrzení“ vlastní víry (s. 102–103).

Literatura:

Adámek, Karel Václav: 1900–1910 – *Památky východočeské. Sbirka umělecko-průmyslových a národopisných památek českého východu*. Chrudim: Okresní pam. komise.
Brown, Callum: 2001 – *The Death of Christian Britain*. London: Routledge.
Burke, Peter: 2005 – *Lidová kultura v rané novověké Evropě*. Praha: Argo.
Cithara: 1819–1820 – *Cithara sanctorum to gest Harfa Swatých ... aneb Žalmy a Písne Duchovní ...* Ed. J. Opočenský. Praha: B. Ház.
Duceux, Marie-Elisabeth: 1994a – Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. *Literární archiv PNP* 27: 61–87.

Duceux, Marie-Elisabeth: 1994b – Livres d'hommes et de femmes, livres pour les hommes et pour les femmes. Réflexions sur la littérature de dévotion en Bohême au XVIIIe siècle. In: *Husitský*

– *Reformace – Renaissance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela III.* Praha: HÚ: 915–945.

Edgar, Emil: 1912 – *Protestantismus a architektura*. Praha: E. Šolc.

Giftschütz [Giftschütz], František: 1789 – *Počátkové ... Pastyřské Theologie*. Praha: J. J. Diesbach.

Ginzburg, Carlo: 2000 – *Sýr a červi: Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha: Argo.

Ginzburg, Carlo: 2002 – *Benandanti: Čarodějnickví a venkovské kultury v 16. a 17. století*. Praha: Argo.

Hanzal, Josef: 1987 – *Od baroka k romantismu. Ke zrození novodobé české kultury*. Praha: Academia.

Heelas, Paul – Woodhead, Linda et al.: 2005 – *The Spiritual Revolution. Why Religion Is Giving Way to Spirituality*. Malden – Oxford: Blackwell.

Holubová, Markéta: 2001a – Textové a obrazové zaznamenání svatohorských zázraků ve světle barokní doby. *Podbrásko* 8: 68–75.

Holubová, Markéta: 2001b – „Duchovní pokládek duše křesťanské“ aneb co vypráví rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století. *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny* 3: 33–41.

Horák, Jiří: 1946 – *Naše lidová píseň*. Praha: J. R. Vilímek.

Horský, Jan: 2006 – „I proto, že sem nekopal roli srdce svého.“ Příspěvek k problematice sebetematizace u českých tajných nekatolíků v 18. století. *Dějiny – teorie – kritika* 3: 49–71.

Horský, Jan – Nešpor, Zdeněk R.: 2005 – Typologie české víry raného novověku. *Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století. Český časopis historický* 103, 1: 41–86.

Houdek, V.: 1892 – Moravská kniha o zaklínání duchův. *Český lid* 1: 267–273.

Jirásek, Alois: 1931. „Z čarodějné knihy.“ Pp. 311–319 in Týž. *Sebrané spisy XXXIV. Písničky a jiná prosa*. Praha: J. Otto.

Juren, Tomáš: 1904 – *Paměti kantora T. Jurena. 1750–1827*. Ed. Kliment Čermák. Čáslav: vl. n. Kaiserova, Kristína – Mikulec, Jiří – Šebek, Jaroslav (eds.): 2005 – *Srdce Ježíšovo. Teologie – symbol – dějiny*. Ústí nad Labem – Praha: Albis international + HÚ AV ČR.

Kameníček, Fr.: 1893 – Zaklínací kniha rožnovská. *Český lid* 2: 674–679.

Kuchařová, Hedvika – Nešpor, Zdeněk R.: 2007 – Pastor bonus, seu idea (semper) reformanda. Vzdělávání a výchova kléru pro působení ve farní správě v českých zemích v 18. a na počátku 19. století. *Český časopis historický* 105: 351–392.

Kutnar, František: 1948 – *Sociálně myšlenková tvárnost obrozenského lidu. Troji pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*. Praha: Historický klub.

Kuzmin, Michail Nikolajevič: 1981 – *Vývoj školství a vzdělání v Československu*. Praha: Academia.

Machovcová, Markéta – Machovec, Milan: 1960 – *Utopie blouznivců a sektářů*. Praha: NČSAV.
Matějka, J.: 1894 – Malované modlitební knížky z XVIII. a ze začátku XIX. století. *Český lid* 3: 1–5.

Matějková, M.: 1895. – Co lid píše, čte a vypravuje. In: *Národopisná výstava československá*. Praha: E. Beaufort: 242–245.

Maur, Eduard: 1993 – Problémy farní organizace pobělohorských Čech. In: *Traditio & Cultus. Miscellanea historica bohemica Miroslav Vlk archiepiscopo Pragensi...* Praha: UK: 163–176.

Mlynářková, Barbora: 2001 – *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830*. Praha: EÚ AV ČR.

Modlitby lidové: 1893 – Modlitby lidové. Ed. V. Smutný. *Český lid* 2: 584–588.

Modlitby lidové: 1903 – Modlitby lidové. *Český lid* 12: 34–35, 219.

Moudrý, Miroslav: 1942 – K charakteristice seelského náboženství. *Věstník České akademie zemědělské* 18: 47–55, 146–157.

Nešpor, Zdeněk R.: 2004 – *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international.

- Nešpor, Zdeněk R.: 2005 – Studium českých náboženských dějin v období dominance Gollovy školy. In: Jiroušek, Bohumil – Blüml, Josef – Blümlová, Dagmar (eds.): *Jaroslav Goll a jeho žáci*. České Budějovice: HÚ JU: 553–589.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2006a – *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem 2006: Albis international.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2006b – Českého Siona spisba bojovná aneb protestantské polemiky Toleranční doby. *Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny* 8: 54–78.
- Nešpor, Zdeněk R.: 2007 – Česká sociologie náboženství v letech 1948–1989. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43: 675–698.
- Nešpor, Zdeněk R. – Jakoubek, Marek: 2006 – Co je a co není kulturní/sociální antropologie po dvou letech. *Závěr diskuse. Český lid* 93: 71–85.
- Poš, Jan: 1993 – Růžová zahrádka. (Psané a zdobené lidové modlitby z let 1750–1850). *Český lid* 80: 265–292.
- Procházka, Karel: 1910 – *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého.
- Repertorium: 2003 – *Repertorium rukopisů 17. a 18. století z musejních sbírek v Čechách I/1 + I/2*. Eds. J. Linda, A. Stich, A. Fidlerová, M. Šulcková a kol. Praha: Karolinum.
- Robek, Antonín: 1974 – *Lidové zdroje národního obrození*. (AUC – Phil. et His. 48/1973). Praha: Karolinum.
- Robek, Antonín: 1990 – Lidové náboženství a pověry. In: *Západočeská vlastivěda. I. Národopis. Plzeň: Západočeské nakladatelství*: 137–143.
- Ryba, Bohumil: 1970–1979 – *Soupis rukopisů Strahovské knihovny PNP v Praze III.–V*. Praha: Pamatnický národního písemnictví.
- Řičán, Rudolf: 1940 – *Vyznání a vyznavači. Z historie českého protestantismu XIX. století*. Praha: KSML.
- Slavík, František A.: 1876 – Česká církev v Berlíně. *Osvěta* 6 (5): 321–339.
- Stěhule, Josef: 1907 – Adamité pod Žalým. *Besedy Času* 12: 394–397.
- Svatoš, Martin: 2003 – Kontrola četby a distribuce náboženských knih při lidových misiích a misijní knížky v 18. století. In: Čornejová, Ivana (ed.): *Úloha církevních rádnů při pobělohorské rekatolizaci*. Praha: UK + Scriptorium: 363–384.
- Štěpíková, Edita: 1999 – *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha: Kalich.
- Tínková, Daniela: 2005 – „Represe lidové kultury“ a „antropologie moci“: Civilizační teorie Roberta Muchembleda v rámci diskusí o konceptu raněnovověké lidové kultury ve francouzské historiografii 60.–80. let. In: Nešpor, Zdeněk R. (ed.): *Mezi náboženstvím a politikou: Lidová kultura raného novověku*. Praha: FF UK: 109–124.
- Uhřek, Zdeněk: 2007 – Národopisci a sociokulturní antropologové v měnícím se českém prostředí. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43: 195–203.
- Vinařický, Karel: 1862 – Polemika v Hlasech ze Siona. *Časopis katolického duchovenstva* 3 (2): 147–150; (5): 381–390; (6): 462–467; (8): 614–619.
- Vlastivěda moravská: 2000 – *Vlastivěda moravská. Země a lid*. (Nová řada) X. *Lidová kultura na Moravě*. Strážnice – Brno: ÚLK + Muzejní a vlastivědná společnost.
- Zíbrt, Čeněk: 1905 – Z východočeských psaných modliteb. *Český lid* 14: 183–185, 188–189.
- Zíbrt, Čeněk: 1911 – Výzdoba východočeských psaných modliteb. *Český lid* 20: 71–88.
- Zuber, Rudolf: 1987 – *Osuady moravské církve v 18. století I*. Praha: ÚCN (Česká katolická charita).

PŘÍLOHA:

Tab. 3: Seznam analyzovaných rukopisů

Vysvětlivky: Zkratka „MK“ označuje modlitební knížky bez titulu, s chybějícím titulem nebo varianty titulu „Modlitební knížka“, položka titul/obsah zároveň přibližuje genderové určení příslušného rukopisu, je-li explicitně uvedeno. Pod pojmem „opis“ se rozumí (i selektivní) opis jediného tištěného díla, „konvolut“ znamená jak svázaný soubor více opisů, tak opisy více děl dohromady. Konfesionalita lidového náboženského rukopisu neodpovídá vždy původnímu konfesionalnímu určení tištěného zdroje.

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
Národní archiv Praha, Rodinný archiv Adámků z Hlinska, kt. 126, 127, 128	MK		1750–1780	opis	katolická
	Czervená Růžička	1794		opis	katolická
	Ragská růže		po 1841	opis	katolická
	MK pro osobu mužskou		1811–1840	konvolut	katolická
	MK		1811–1840	konvolut	katolická
	Důchovnj Poklad	1796		opis	katolická
	Pamneti Hodný Žwot [Žizky] + vyznání vjry		1811–1840	konvolut	katolická
	Ljby Pokrm dásse ... Modlitby katolické	1837		konvolut	katolická
	Nábožné uctěj Srdec Pána		1811–1840	opis	katolická
	Srdce Nábožného křestiana		1781–1810	opis	katolická
	Zápal Lásky Božj	1811		opis	katolická
	Modlitby Pj Msy Swatu		1811–1840	opis	katolická
	Modlitby Pj Msy Swatu		1811–1840	opis	katolická
	Perlowá Korunka pro osobu ženskou	1827		opis	katolická
	Ragská Růže ... pro osobu ženskou		1811–1840	opis	katolická
	MK + písně		1750–1780	konvolut	katolická
	Wyborné Duchowj Cwječnj ... dle misionářů		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Zápal Lásky Božj		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionálnita
		zaznamen.	odhad		
	MK	1781–1810	opis	katolická	
	MK	1845	opis	katolická	
	Modlitby k uctění Srdce	1811–1840	opis	katolická	
	Dúchowj Poklad	1811–1840	konvolut	katolická	
	Modlitby nábožné	1846	opis	katolická	
	Gádro Modliteb	1811–1840	opis	katolická	
	MK	1820	opis	katolická	
	MK	1811–1840	konvolut	katolická	
	MK	1811–1840	konvolut	katolická	
	Slawne přenesení a vzeti ... na Nebe	1811–1840	konvolut	heterodoxní	
	MK	1828	opis	katolická	
	MK	1750–1780	konvolut	katolická	
	Ragská Ruže ... pro os. mužskou	1826	opis	katolická	
	Modlitby katolicke	1795	konvolut	katolická	
	Gadro křesťansko katolických modliteb	1811–1840	konvolut	katolická	
	Buh gest neyčistěj Láska	1825	opis	katolická	
	Nebesky Búdiček	1781–1810	opis	katolická	
	Gadro Wssech Modliteb	1838	konvolut	katolická	
	MK	1822	opis	katolická	
	Ragská Ruže	1834	opis	katolická	
	MK	1811–1840	opis	katolická	
	Modlitby Nábožne	1821	opis	protestantská	
	Dúchowj Poklad	1817	opis	katolická	
	Modlitby Nábožne	1821	opis	katolická	
	Modlitby Nábožne	1845	opis	protestantská	
	Modlitby Nábožne	1838	opis	protestantská	
	MK [dle J. Szalatmaye] ... pro muže	1837	konvolut	protestantská	
	Zápal Lásky Božj	1811–1840	opis	nelze určit	
	Obět Boha	1830	opis	katolická	
	Zápal Lásky Božj	1781–1810	opis	katolická	
	Ragská Ruže	1825	opis	katolická	

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionálnita
		zaznamen.	odhad		
	Lilium Dusse	1857		opis	katolická
	Modlitby přjji Oběti	1813		opis	katolická
	MK ... katolická	1828		opis	katolická
	Wraucne a horliwi Modlitby	1802		konvolut	nelze určit
	Wegtah z knihy Bohomije + Piseři swatební	1848		lidový původ	heterodoxní
	Gadro Wssech Modliteb .. pro ženy	1805		konvolut	katolická
	MK ... pro ženy	1842		konvolut	katolická
	Buh gest neyčistěj Láska	1842		opis	katolická
	MK		1750–1780	konvolut	katolická
	MK		1811–1840	konvolut	katolická
	MK		1750–1780	opis	katolická
	Nábožne Modlitby	1796		opis	katolická
	Knyzka Srdce Pobožnosti		1781–1810	opis	katolická
	Žalanský: O nejsw. Božím slovu		1750–1780	opis	protestantská
	Malá Stěpná zahrádka		1781–1810	opis	katolická
	Štěpná zahrádka		1811–1840	konvolut	katolická
	MK		1781–1810	konvolut	katolická
	MK		1750–1780	opis	katolická
	MK	1791		opis	katolická
	Pět červených korálů		1811–1840	opis	katolická
	Zápal Lásky Božj	1841		opis	katolická
	[Opisy Šporckových tisků]		1750–1780	konvolut	heterodoxní
	MK	1832		opis	katolická
	Obět Bohu		do 1749	opis	katolická
	Bůh gest neyčistěj láska	1848		opis	katolická
	[Hanopis na Royka]	1785		opis	katolická
	Wonna Ruže	1814		opis	katolická
	MK		1811–1840	konvolut	katolická
	Gádro wssech Modliteb	1769		opis	katolická

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
Ústřední archiv Česko-bratrské církve evangelické Praha, sbírka rukopisů (trezor č. 3)	[Kotterovo proctví]	1802		opis	heterodoxní
	Poznamenání domácích potřebností	1859–1873		konvolut	heterodoxní
	[Postila J. Kapita]	1803		opis	protestantská
	[Postila J. Petroselia Kunšatského]	1823		opis	protestantská
	Blahoslav: Vady kazatelů	1866		konvolut	protestantská
	Hoe: Ruční knížka	1848		opis	protestantská
	Komenský: O kazatelství	1750–1780		opis	protestantská
	[opis postily]	1811–1840		opis	protestantská
	MK	po 1841		opis	katolická
	Historie církevní	1811–1840		opis	katolická
	Komenský: Hlubina věčnosti	po 1841		opis	protestantská
	[Výklady na evangelia]	1811–1840		konvolut	protestantská
	Rozmlouvání přátelské	1860		opis	protestantská
	MK + agenda	po 1841		opis	protestantská
	MK	1811–1840		opis	protestantská
	O Husovi	1832		opis	protestantská
	[opis katechismu]	po 1841		opis	protestantská
	MK a písně	1811–1840		konvolut	protestantská
	Hoe: Ruční knížka	1819		opis	protestantská
	[výpisky z Pisma]	1849		konvolut	protestantská
[opis konfese]	1824		opis	protestantská	
MK + písně	1750–1780		konvolut	protestantská	
MK	1793		opis	protestantská	
Vzdychání sedláků [a další texty]	1784		lidový původ	heterodoxní	
[opis J. Kaupilia]	1805		opis	protestantská	
MK ... pro ženy	1811–1840		opis	protestantská	
Komenský: Historie	1750–1780		opis	protestantská	
MK	po 1841		opis	protestantská	
MK + kázání	1750–1780		konvolut	katolická	
MK	1830		opis	protestantská	
MK	1750–1780		konvolut	protestantská	
MK	1750–1780		opis	protestantská	

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
	MK		po 1841	opis	protestantská
	MK		po 1841	opis	protestantská
	MK	1802		opis	protestantská
	MK	1843		opis	protestantská
	[opisy tisků Německých katolíků]	1844		opis	protestantská
	MK	1810–1820		opis	protestantská
	MK	po 1841		opis	protestantská
	[sborník Dolanských]	1733n.		konvolut	heterodoxní
	MK	1809		opis	protestantská
	[konvolut písní a náboženských textů]	1750–1780		konvolut	heterodoxní
	Modlitby kostelní	1848		opis	protestantská
	MK		1781–1810	konvolut	katolická
	[opis postily B. Optáta]		do 1749	opis	katolická
	[písmáček rukopis]	1815–1842		konvolut	nelze určit
	MK	1838		opis	protestantská
	MK		1750–1780	opis	protestantská
	modlitba		1750–1780	opis	protestantská
	Kratičká zpráva o poznání Boha		1750–1780	konvolut	protestantská
	MK + písně		1750–1780	konvolut	protestantská
	Modlitby Nábožne	1846		opis	protestantská
	MK ... pro osobu ženskou		po 1841	opis	protestantská
	Zrcadlo kněžské		do 1749	konvolut	protestantská
	Rajská růže	1846		opis	protestantská
	MK		po 1841	opis	protestantská
	Modlitby nábožne		po 1841	opis	protestantská
	[opis Žalanského kázání]		po 1841	opis	protestantská
	Nábožná knížka	1817		opis	protestantská
	MK		po 1841	opis	protestantská
	[Parodie na zpověď + skladba o TP]		1781–1811	lidový původ	protestantská
	Modlitby nábožne	1832		opis	protestantská
	[různá proctví]		1811–1840	konvolut	heterodoxní

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
Knihovna Evangelické teologické fakulty UK Praha	MK + písně		1811–1840	konvolut	protestantská
	Mollera: Mamuálník	1827		opis	protestantská
	Zlatý tetěz spasení lidského	1851		opis	protestantská
	MK	1785		opis	protestantská
	MK	1807		konvolut	protestantská
	Příklad všem křesťanům		po 1841	opis	protestantská
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Ruční knížka	1824		opis	protestantská
	[opisy předbřlohonských tisků]		do 1749	konvolut	protestantská
	MK ... pro ženy	1828		opis	protestantská
MK	1818		opis	heterodoxní	
MK + písně + kázání		1811–1840	konvolut	protestantská	
Lasický: Historie Jednoty bratrské		1750–1780	opis	protestantská	
Komenský: Kšaft	1754		opis	protestantská	
MK	1808		opis	protestantská	
MK [přívazek k Véghově Agendě]		1781–1810	opis	protestantská	
MK + písně	1771		opis	protestantská	
Knihna Josefova		1750–1780	opis	protestantská	
[Vyobrazení Ježíše a další texty]		1811–1840	konvolut	heterodoxní	
MK		1781–1810	konvolut	protestantská	
Planetář		1781–1810	opis	heterodoxní	
[konvolut evangelických rukopisů]		1781–1810	konvolut	protestantská	
[konvolut evangelických rukopisů, hlavně Žalanského]		1781–1810	konvolut	protestantská	
[opis Kšaftů dvanácti synů Jakubových]		1781–1810	opis	protestantská	
Pět červených korálů	1811		opis	katolická	
MK	1809		opis	protestantská	
Božská prozřetelnost ... modlitby katolické	1822		opis	katolická	
Pokojíček duchovní ke cti Trojice	1810		opis	katolická	

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
	MK	1822		opis	katolická
	MK		1781–1810	opis	atolická
	MK		1781–1810	opis	protestantská
	MK		1811–1840	opis	katolická
Městské muzeum Skuteč	MK	1794		opis	katolická
	Wyborná Duchownj Cwjičenj ... misionárů		1811–1840	konvolut	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1750–1780	konvolut	katolická
	MK		1750–1780	opis	katolická
	MK ... pro ženy		1750–1780	opis	katolická
	Nebesky Bůdček	1828		opis	katolická
	Wzduch k Bohu dychtici	1834		konvolut	katolická
	Bůh gest nevyčistěj láska	1820		opis	katolická
	Nábožné učení Srdce Pána		1781–1810	opis	katolická
	Modlitby katolické		1811–1840	opis	katolická
	MK	1805		opis	katolická
	Modlitby katolické		1811–1840	opis	katolická
	MK	1816		konvolut	katolická
	Dobrota Božj		1811–1840	opis	katolická
	MK	1820		konvolut	katolická
	MK + písně	1849		konvolut	katolická
	MK	1837		opis	katolická
	Každodenní oběť bohu	1832		opis	katolická
	Modlitby nábožné	1827		opis	katolická
	MK katolická pro ženy		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Rajská růže	1818		opis	katolická
	Duchownj Gadro		1811–1840	konvolut	katolická
	Stěpná zahrada		1811–1840	opis	katolická
Městské muzeum a galerie Hlinsko	Bůh gest nevyčistěj láska		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	konvolut	katolická
	Rajská růže	1834		opis	katolická

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
	Zápal Lásky Boží		1811–1840	opis	katolická
	MK za nemocné		1811–1840	konvolut	katolická
	MK katolická pro ženy		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1781–1810	konvolut	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Každodenní oběť bohu		1781–1810	konvolut	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Modlitby nábožné	1820		opis	protestantská
	Zlata Nebes Brana	1847		opis	katolická
	MK pro ženy	1820		konvolut	katolická
	MK	1853		konvolut	katolická
	Bůh gest neyčistěj láska	1847		opis	katolická
	Gádro Wsech Modliteb ... pro muže	1799		konvolut	katolická
	MK	1778		konvolut	katolická
	Pět červených korálů		1811–1840	opis	katolická
	Pobožnost k Srdci Pana	1832		opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK [Martin von Cochem]	1799		opis	katolická
	MK	1771		opis	katolická
Polabské muzeum Poděbrady	Modlitby nábožne		1811–1840	opis	protestantská
	Modlitby k obrazu Panny Marie		1811–1840	konvolut	katolická
	MK		1781–1810	opis	katolická
	Czervená Růžička		1811–1840	opis	katolická
	MK ... pro ženy	1834		opis	protestantská
	MK ... pro ženy	1807		opis	katolická
	Rajská růže		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Poklad duchownj		1811–1840	konvolut	katolická

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
	MK		1781–1810	konvolut	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Bůh gest Otec náš	1844		opis	katolická
	Pět červených korálů	1838		opis	katolická
	MK	1807		opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK	1755		konvolut	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Maiý Nebe Kljč	1804		opis	katolická
	Beckovský: Truchlivá hrdlíčka		1811–1840	opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Každodenní oběť bohu		1811–1840	opis	katolická
	MK		1781–1810	konvolut	katolická
	Cžest Bohu		1781–1810	opis	katolická
	Rajská růže	1826		opis	katolická
	MK	1849		opis	katolická
	Prospěna Knizka pobožností		1811–1840	opis	katolická
	Modlitby nábožne	1812		opis	protestantská
	MK	1826		opis	katolická
	Pět červených korálů	1832		opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	Čtenj Nykodemowo	1844		opis	katolická
	Duchownj Poklad	1810		konvolut	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická
	MK + katechismus	1803		konvolut	heterodoxní
	MK	1800		opis	katolická
	Maiý Nebe Kljč	1793		opis	katolická
	Duchownj Poklad	1806		opis	katolická
	Oběť před Bohem	1831		opis	katolická
	Prospěna Knizka pobožností	1818		opis	katolická
	MK		1811–1840	opis	katolická

uložení	titul / obsah	vznik		charakter	konfesionalita
		zaznamen.	odhad		
Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů Praha	[opis Melantrichova tisku]		1750–1780	opis	katolická
	Čerwena Růžička ... pro muže	1842		opis	katolická
	[Popsání života Ježíše Krista]	1830		opis	katolická
	Zapal lasky Boží	1824		opis	katolická
	[Výklad Otčenáše]		1811–1840	opis	katolická
	[Nešťastné dni v roce]	1846		opis	heterodoxní
	Pravdy w obraze		1811–1840	lidový původ	heterodoxní
	[Návod k výhře v loterii]		po 1841	opis	heterodoxní
	Knihla Josefova+ modlithy	1818		konvolut	katolická
	[Zažehnavací knížka pro léčení dobytka]		1750–1780	opis	heterodoxní
	Duchovní nebeský cimbálek		1750–1780	opis	katolická
	MK		1750–1780	opis	katolická
	MK		1781–1810	konvolut	katolická
	Hora Kalvárska		1781–1810	konvolut	katolická
	Dúchowny Poklad		1781–1810	opis	katolická
	Duchownj Ržebňjk		1750–1780	opis	katolická
	Denne w pobožnosti Cwičení		1750–1780	opis	katolická
Buh gest neywetsj potěssenj		1811–1840	konvolut	katolická	
Božska Prozfetelhost	1817		konvolut	katolická	
Mensi Nebes Kljč	1816		opis	katolická	
Krasny Denny Pořadek od Biskupa	1787		konvolut	katolická	
Každodenní obět' bohu	1838		opis	katolická	
MK		1781–1810	opis	katolická	
Obet zum Leben		1781–1810	opis	katolická	
Obet před Bohem		1811–1840	opis	katolická	
Štěpná zahrádka	1830		opis	katolická	
Rajská růže		1811–1840	opis	katolická	